

ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ελευθερία της έκφρασης είναι αναμφίβολα μία από τις σημαντικότερες συνταγματικά κατοχυρωμένες ελευθερίες. Θεωρείται θεμελιώδης τόσο για την ανάπτυξη της ατομικότητας και της αυτονομίας του προσώπου, όσο και για τη συλλογική αυτονομία, τις διαδικασίες συλλογικού αυτοκαθορισμού¹. Συνιστά με άλλα λόγια ατομική και πολιτική ελευθερία². Η άσκησή της είναι σημαντική τόσο για το άτομο όσο και για τη δημοκρατία· ταυτόχρονα δε, θεωρείται σημαντική ως το καλύτερο μέσο για την αναζήτηση της «αλήθειας» ή, καλύτερα, της πιο έγκυρης άποψης μέσα στην «ελεύθερη αγορά των ιδεών»³. Ωστόσο, ουδείς αρνείται ότι η ελευθερία της έκφρασης έχει ανάγκη οριοθέτησης, όπως άλλωστε και οι άλλες

Βασιλική Χρήστου
Επίκουρη Καθηγήτρια
Συνταγματικού Δικαίου
Νομική Σχολή ΕΚΠΑ

¹ Th. Emerson, *Toward a General Theory of the First Amendment*, Yale Law Journal 1962-1963, σελ. 877 επ.· K. Greenawalt, *Free Speech Justifications*, Columbia Law Review 1989, σελ. 119 επ.

² Αρ. Μάνεσης, «Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας», σε: *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, τ. Ι, 1980, σελ. 11 επ.

³ Θεμελιακή είναι η μειοψηφία του Ανώτατου Δικαστή Holmes στην απόφαση *Abrams v. US*, 250 U.S. 616 (1919), από όπου το μνημειώδες παράθεμα: «*But when men have realized that time has upset many fighting faiths, they may come to believe even more than they believe the very foundations of their own conduct that the ultimate good desired is better reached by free trade in ideas - that the best test of truth is the power of the thought to get itself accepted in the competition of the market, and that truth is the only ground upon which their wishes safely can be carried out. That, at any rate, is the theory of our Constitution. It is an experiment, as all life is an experiment.*».

ελευθερίες. Πρώτον, οριοθετείται σε σχέση με τις άλλες ελευθερίες με σκοπό να εξασφαλίζεται ένα συνεκτικό σύστημα ίσων βασικών ελευθεριών⁴. Δεύτερον, δικαιολογούνται κάποιοι περιορισμοί της έκφρασης, εάν επίκειται κάποιος πολύ σημαντικός κίνδυνος βλάβης από την άσκηση της που δεν αποτρέπεται με άλλο τρόπο⁵. Είναι χαρακτηριστικό ότι κάποια ανάγκη οριοθέτησης της ελευθερίας της έκφρασης ή και περιορισμού της γίνεται αποδεκτή και στις ΗΠΑ, στις οποίες είναι γνωστό ότι η ελευθερία της έκφρασης θεωρείται μια προτιμώμενη ελευθερία («a preferred liberty») στον κατάλογο των ελευθεριών⁶.

Στην παρούσα μελέτη θα εστιάσω στο ζήτημα των ορίων της ελευθερίας του λόγου των δημοσίων προσώπων (I), καθώς και των πολιτικών κομμάτων (II). Ως δημόσια πρόσωπα εννοούνται, προδήλως, οι δημόσιοι αξιωματούχοι, καθώς και όσοι διεκδικούν ένα δημόσιο αξίωμα. Ποια θα όφειλαν να είναι όρια του λόγου του απερχόμενου Προέδρου των ΗΠΑ στο οργισμένο πλήθος κοντά στο Καπιτώλιο τον Ιανουάριο του 2021; Ποια είναι τα όρια του λόγου ενός δικαστικού λειτουργού, όταν δεν ομιλεί δια των δικαστικών του αποφάσεων; Ποια είναι τα όρια του λόγου του Υπουργού Οικονομικών σε συνθήκες οξυτάτης οικονομικής κρίσης της χώρας του; Στους διεκδικητές της εξουσίας ανήκουν αναμφίβολα και τα πολιτικά κόμματα. Στην περίπτωση αυτή, η συζήτηση για τα όρια του λόγου των πολιτικών κομμάτων μάς οδηγεί αναγκαία στη συζήτηση για την απαγόρευση κομμάτων ή την περιστολή των ελευθεριών τους, για τη μαχόμενη δημοκρατία ευρύτερα, για τις άμυνες δηλαδή που αναπτύσσει η δημοκρατία απέναντι στους εχθρούς της⁷. Μάλιστα, η μαχόμενη δημοκρατία πολλές φορές αντιπαραβάλλεται προς την ανεκτική δημοκρατία, υπό την έννοια ότι η τελευταία ανέχεται τον πολιτικό λόγο των εχθρών της, αυτών δηλαδή που ασκούν την ελευθερία της έκφρασης με σκοπό να αμφισβητήσουν τις ίδιες τις θεμελιώδεις αρχές, πάνω στις οποίες βασίζεται το Σύνταγμα⁸. Μερικές φορές μάλιστα καλλιεργείται η εντύπωση ότι η ανεκτική δημοκρατία είναι παντελώς ανυπεράσπιστη ή ότι δεν δίνει καμία μάχη, ενώ, από την άλλη μεριά, η μαχόμενη δημοκρατία μπορεί να λάβει κάθε μέτρο για να υπερασπιστεί τον εαυτό της. Η αλήθεια, όμως, βρίσκεται κάπου στη μέση. Πώς εξευρίσκονται εντέλει τα όρια του πολιτικού λόγου των κομμάτων ως διεκδικητών της εξουσίας;

⁴ Πολύ αντιπροσωπευτικά J. Rawls, *Political Liberalism*, exp. ed., 2005, σελ. 331-340.

⁵ Ακόμη και ο R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, 1977, σελ. 191, δέχεται κάτι τέτοιο ως τον μοναδικό συνεπειοκρατικό συμβιβασμό στην κατά τα άλλα «απόλυτη» ελευθερία της έκφρασης.

⁶ Στ. Τσακουράκης, *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ* (πρόλ. Π. Μανδραβέλης, επίμετρο Ι. Τουρκοχωρίτη), επανέκδ., 2021, σελ. 78-102· V. Christou, *Die Hassrede in der verfassungsrechtlichen Diskussion. Ein Beitrag im Lichte des deutschen, des U.S.-amerikanischen und des griechischen Rechts*, 2006, σελ. 68-74· Α. Φωτιάδου, *Σταθμίζοντας την ελευθερία του λόγου. Δικαστικές τεχνικές και ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ και στην Ελλάδα*, 2006, σελ. 27 επ.

⁷ Ενδεικτικά βλ. K. Popper, *The Open Society and its Enemies*, 1995· H.-J. Papier/W. Durner, *Streitbare Demokratie*, AöR 128/2003, σελ. 340 επ· M. Thiel (επιμ.), *Wehrhafte Demokratie. Beiträge über die Regelungen zum Schutze der freiheitlichen demokratischen Grundordnung*, 2003.

⁸ Πολύ αντιπροσωπευτικά H. Kelsen, «Verteidigung der Demokratie» (1932), σε: N. Leser (επιμ.), *Demokratie und Sozialismus. Ausgewählte Aufsätze*, 1967.

I. Η ΣΥΝΥΠΑΡΞΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΛΟΓΟ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

Η αναζήτηση των ορίων του πολιτικού λόγου των δημοσίων προσώπων έχει την ιδιαιτερότητα ότι τα δημόσια πρόσωπα ασκούν εξουσία ή τη διεκδικούν. Δεν ασκούν δηλαδή ελευθερία, αλλά αρμοδιότητα ή, πάντως, διεκδικούν την άσκησή της. Σε αντίθεση με την ελευθερία, η αρμοδιότητα είναι αυστηρά οριοθετημένη⁹. Η άσκησή της προδιαγράφεται επακριβώς από τους κανόνες δικαίου και, ακόμη και όταν δεν είναι δέσμια, πρέπει και πάλι να εξυπηρετεί συγκεκριμένο σκοπό δημοσίου συμφέροντος. Αντίθετα, οι ελευθερίες δεν κατατείνουν στην εξυπηρέτηση κάποιου σκοπού εκτός του σκοπού της ίδιας της άσκησής τους¹⁰. Έτσι, ο λόγος που εκφέρεται στο πλαίσιο της άσκησης της αρμοδιότητας είναι και αυτός αυστηρά οριοθετημένος ως θεσμικός λόγος. Γι' αυτό ο έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων δεν θεωρείται παραβίαση της πολιτικής έκφρασης. Ο λόγος του νόμου, τυπικού ή ουσιαστικού, δεν είναι ελεύθερος, αλλά πρέπει να σέβεται το Σύνταγμα.

Ωστόσο, μεταξύ της ελευθερίας έκφρασης και της άσκησης μιας αρμοδιότητας μέσα από την παραγωγή θεσμικού λόγου, παρεμβάλλεται μία γκρίζα ζώνη, όπου συνυπάρχει η ελευθερία με την εξουσία. Στη γκρίζα ζώνη ανήκει για παράδειγμα ο ευρύτερος πολιτικός λόγος των δημοσίων αξιωματούχων, ο λόγος ενός εκλεγμένου στο Twitter ή μια δημόσια ομιλία του, ο λόγος δηλαδή που προπαρασκευάζει την άσκηση της αρμοδιότητας ή προσπαθεί να πείσει για την ορθότητά της εκ των προτέρων ή να τη δικαιολογήσει εκ των υστέρων. Στις περιπτώσεις αυτές, ενώ είναι σαφές ότι πρόκειται για πολιτικό λόγο στο πλαίσιο των δημοσίων καθηκόντων, επανέρχεται στο προσκήνιο το ζήτημα της άσκησης ατομικής και πολιτικής ελευθερίας εκ μέρους του δημοσίου προσώπου, εφόσον δεν πρόκειται κατά κυριολεξία για άσκηση αρμοδιότητας. Ωστόσο, η ελευθερία αυτή δεν είναι ανεξέλεγκτη, καθώς η απήκηση του δημοσίου προσώπου λόγω του αξιώματός του, η εύκολη πρόσβασή του στο δημόσιο βήμα, καθώς και η προοπτική υλοποίησης των λεγομένων μέσω κρατικών πράξεων και με τα μέσα του κρατικού καταναγκασμού εντείνει τον κίνδυνο ο λόγος του δημοσίου προσώπου να προκαλέσει βλάβη, μάλιστα σε ατομικές ελευθερίες των πολιτών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα περιοριζόμενου λόγου δημοσίου προσώπου από τη νομολογία είναι η περίπτωση του δημοσιεύματος του μπτροπολίτη Αιγιαλείας Αμβροσίου στο ιστολόγιό του, την περίοδο που νομοθετείτο το σύμφωνο συμβίωσης ομόφυλων ζευγαριών ως συμμόρφωση προς την απόφαση του ΕΔΑΔ Βαλλιανάτος κ.ά. κατά Ελλάδα¹¹. Ο μπτροπολίτης στο συγκεκριμένο δημοσίευμα δεν εξέφραζε απλώς την αντίθεσή του προς το σύμφωνο, αλλά παρακινούσε σε απαξιωτικές και βίαιες ενέργειες σε βάρος των ομοφυλοφίλων («Φτύστε τους»), ενώ αμφισβητούσε την ανθρώπινη αξία τους («Δεν είναι άνθρωποι! Είναι εκτρώματα της φύσεως!»). Τόσο κατ' έφεση όσο και κατ' αναίρεση ο μπτροπολίτης καταδικάστηκε για το αδίκημα της υποκίνησης σε

⁹ Α.ά Φ. Σπυρόπουλος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, β' έκδ., 2020, σελ. 22-25.

¹⁰ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα*, 2010, σελ. 166 επ.

¹¹ ΕΔΑΔ, Βαλλιανάτος κ.ά. κατά Ελλάδα, αρ. προσφ. 29381/09, και 32684/09, απόφαση της 7^{ης} Νοεμβρίου 2013.

βίαιες πράξεις ή σε μίσος κατά ομάδας προσώπων επί τη βάση του σεξουαλικού προσανατολισμού τους¹². Την καταδίκη αυτή επιβεβαίωσε και το ΕΔΑΔ με απόφασή του, τον περασμένο Αύγουστο¹³. Το σημαντικό για την παρούσα μελέτη είναι ότι στην κρίση του ΕΔΑΔ βάρυνε, μεταξύ άλλων, το αξίωμα του Αμβροσίου εντός της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Κατά το ΕΔΑΔ, ο μητροπολίτης ήταν ανώτατος αξιωματούχος της Ορθόδοξης Εκκλησίας και συνεπώς είχε τη δύναμη να επηρεάζει όχι μόνο το εκκλησιασμά του, αλλά και οποιονδήποτε ορθόδοξο, με άλλα λόγια την πλειοψηφία των Ελλήνων¹⁴. Πολλώ μάλλον που, κατά το περιεχόμενό του, ο λόγος του μητροπολίτη χαρακτηρίστηκε από το ΕΔΑΔ ως «*dehumanizing hate speech*»¹⁵, ενώ η διάδοση του δημοσιεύματος μέσω του διαδικτύου ενέτεινε τη βαρύτητα και την επικινδυνότητα της προσβολής, σε βάρος μιας ομάδας, η οποία ιστορικά έχει υποστεί περιθωριοποίηση και θυματοποίηση, και επομένως έχρηζε αυξημένης προστασίας¹⁶.

Κοντολογίς, η παραπάνω απόφαση του ΕΔΑΔ μάς διδάσκει ότι το αξίωμα δημιουργεί επιπλέον ευθύνη που είναι ανάλογη του κινδύνου βλάβης που ο λόγος ενός αξιωματούχου μπορεί να προκαλέσει. Η ευθύνη συνεπάγεται την ανάγκη περίσκεψης τόσο ως προς το περιεχόμενο της έκφρασης, όσο και ως προς τις περιστάσεις εκφοράς του μηνύματος. Ένα δημόσιο πρόσωπο πρέπει δηλαδή πάντοτε να αξιολογεί το ακροατήριο στο οποίο απευθύνεται, τις πιθανές αντιδράσεις του, καθώς και –εάν ο λόγος του αφορά ομάδα προσώπων– τη σχετική κοινωνική ισχύ της ομάδας αυτής. Διότι σε ομάδες που παραδοσιακά μειονεκτούν, το εξουσιαστικό αποτύπωμα του λόγου γίνεται εντονότερο¹⁷. Για παράδειγμα, υπό τις παραπάνω περιστάσεις, το δημοσίευμα του μητροπολίτη μπορούσε να οδηγήσει στην πρόκληση άγχους και φόβου στην ομάδα των ομοφυλόφιλων. Αυτό με τη σειρά του θα εμπόδιζε την άσκηση των ελευθεριών τους και την ισότιμη συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή. Συνεπώς, η ελευθερία του λόγου των δημοσίων αξιωματούχων μπορεί να οριοθετείται και από την αρχή της ισότητας των πολιτών και την αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων.

II. ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Η περίπτωση του λόγου των πολιτικών κομμάτων ως διεκδικητών της εξουσίας πρέπει να εξεταστεί ειδικά, καθώς κατά την απαγόρευση κομμάτων ή εν γένει κατά την περιστολή κάποιων ελευθεριών τους, όπως η συμμετοχή στις εκλογές λόγω κωλυμάτων ανακήρυξης ενός συνδυασμού¹⁸, επηρεάζεται συλλήβδην ο πολιτικός λόγος ενός συγκεκριμένου κόμματος, χωρίς δηλαδή

¹² ΤρΠλημΑιγίου 47 & 49/2019, ΔΙΤΕ 2019, σελ. 542 επ. και ΑΠ 858/2020, Αρμ 2021, σελ. 2071 επ.

¹³ ΕΔΑΔ, *Λένης κατά Ελλάδος*, αρ. προσφ. 47833/20, απόφαση της 31^{ης} Αυγούστου 2023.

¹⁴ *Ibidem*, παρ. 49.

¹⁵ *Ibidem*, παρ. 55.

¹⁶ *Ibidem*, παρ. 50 και 51.

¹⁷ Ενδεικτικά Ο. Fiss, *Free Speech and Social Structure*, *Iowa Law Review* 1986, σελ. 1405-1425.

¹⁸ Με τροποποίηση της εκλογικής νομοθεσίας (άρθρο 102 ν. 5019/2023), προβλέφθηκε ότι προϋπόθεση για να ανακηρυχθεί υποψήφιος συνδυασμός είναι, μεταξύ άλλων, *πρώτον*, «ο πρόεδρος, ο γενικός γραμματέας, τα μέλη

να λαμβάνει χώρα εξέταση των περιστάσεων της έκφρασης ανά περίπτωση και ad hoc πιθανολόγηση του κινδύνου βλάβης. Για παράδειγμα, στη νομολογία του ΕΔΑΔ απαντούν πολλές περιπτώσεις, στις οποίες ο περιορισμός του πολιτικού λόγου μελών ακροδεξιών κομμάτων θεωρήθηκε δικαιολογημένος, είτε λόγω της επικινδυνότητάς του¹⁹ είτε ως προσβολή του δικαιώματος στην προσωπικότητα ομάδας προσώπων²⁰ ή εντέλει ως λόγος που είναι θεμελιακά αντίθετος προς τις αξίες της ΕΣΔΑ και δεν απολαμβάνει των εγγυήσεών της ως κατάχρηση δικαιώματος υπό την έννοια του άρθρου 17 αυτής²¹. Αυτές οι περιπτώσεις, όμως, διαφέρουν από την απαγόρευση πολιτικού κόμματος, η οποία περιστελλεί συνολικά τις ελευθερίες των μελών ενός κόμματος ως τέτοιων και ως εκ τούτου συνιστά πολύ βαρύτερο περιορισμό της ελευθερίας έκφρασης.

Τα πολιτικά κόμματα βρίσκονται και αυτά σε μία γκρίζα ζώνη, όπου ελευθερία και εξουσία συνυπάρχουν. Βρίσκονται στο μεταίχμιο της κοινωνίας πολιτών και του κράτους και ο λόγος τους εύκολα μπορεί να γίνει θεσμικός λόγος και να μετουσιωθεί σε πράξη. Άλλωστε, το ίδιο το Σύνταγμα αναγνωρίζει τη θεσμική σημασία των κομμάτων. Το άρθρο 37 Σ. αναγνωρίζει τους αρχηγούς των κομμάτων ως πολιτειακούς παράγοντες, δηλαδή ως λήπτες είτε της εντολής σχηματισμού κυβέρνησης είτε της διερευνητικής εντολής. Μάλιστα, ένας αρχηγός κόμματος μπορεί να διοριστεί πρωθυπουργός και να ελέγχει το σύνολο των καταναγκαστικών μηχανισμών του κράτους, για δεκαπέντε μέρες από την ορκωμοσία του ή από τη σύγκληση της Βουλής, χωρίς κανέναν έλεγχο από τη Βουλή ή ακόμη και παρά το ότι, εν συνεχεία, μπορεί –στη διαδικασία

της διοικούσας επιτροπής, ο νόμιμος εκπρόσωπος και η πραγματική ηγεσία του κόμματος να μην έχουν καταδικασθεί σε οποιονδήποτε βαθμό σε κάθειρξη για τα αδικήματα των κεφαλαίων 1-6 του Δεύτερου Βιβλίου του Ποινικού Κώδικα, ή σε οποιαδήποτε ποινή για εγκλήματα του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα που επισύρουν την ποινή της ισόβιας κάθειρξης», με τη διευκρίνιση ότι «η πραγματική ηγεσία έχει την έννοια ότι πρόσωπο άλλο από εκείνο που κατέχει τυπικά θέση προέδρου, γενικού γραμματέα, μέλους της διοικούσας επιτροπής ή νομίμου εκπροσώπου με συγκεκριμένες πράξεις του εμφανίζεται να ασκεί διοίκηση του κόμματος, ή να έχει τοποθετήσει εικονική ηγεσία, ή να έχει τον ηγετικό πολιτικό ρόλο προς το εκλογικό σώμα», και δεύτερον «η οργάνωση και η δράση του κόμματος να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος» με τη διευκρίνιση ότι «η κρίση περί του ότι η δράση του πολιτικού κόμματος δεν εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος δύναται να λάβει χώρα μόνο όταν υφίσταται καταδίκη σε οποιονδήποτε βαθμό υποψηφίων βουλευτών ή ιδρυτικών μελών ή διατελεσάντων προέδρων για τα αδικήματα των άρθρων 134, 187 και 187Α του Ποινικού Κώδικα». Επί της συνταγματικότητας της διάταξης αυτής αποφάνθηκε ο ΑΠ Α1-Πολιτικό Τμήμα κατά την ανακήρυξη των συνδυασμών στις εκλογές του Μαΐου 2023. Βλ. ΑΠ 8/2023, για την οποία θα γίνει λόγος και πιο κάτω. Διαθέσιμη στο [link](#).

¹⁹ Βλ. συναφώς ECHR-KS, Key Theme Article 10, Hate Speech (last updated 12.07.2022), διαθέσιμο στο [link](#).

²⁰ Βλ. για παράδειγμα ΕΔΑΔ, *Budinova και Chaprazon κατά Βουλγαρίας*, αρ. προσφ. 12567/13, απόφαση της 16^{ης} Φεβρουαρίου 2021, στην οποία κρίθηκε ότι σειρά εκπομπών στην τηλεόραση με τον τίτλο «Gypsy terror» που στιγματίζαν τους Ρομά ως εγκληματίες συνιστούσαν παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ (παρ. 63-65). Ακόμη, ΕΔΑΔ, *Behar και Gutman κατά Βουλγαρίας*, αρ. προσφ. 29335/13, απόφαση 16 Μαΐου 2021.

²¹ ΕΔΑΔ, *Norwood κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, αρ. προσφ. 23131/03, απόφαση της 16^{ης} Νοεμβρίου 2004. Βλ. ακόμη αναλυτικά Κ. Στρατηλάτη, «Άρθρο 10», σε: Ι. Σαρμάς/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος, *ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2021, σελ. 601 επ.

ψήφου εμπιστοσύνης– να μην επιβεβαιωθεί η δεδηλωμένη²². Αρκεί να θυμηθούμε ότι στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 τρίτη δύναμη είχε αναδειχθεί η Χρυσή Αυγή με αποτέλεσμα να ανακύπτει το ενδεχόμενο, θεωρητικά τουλάχιστον, ο αρχηγός της να ήταν λήπτης διερευνητικής εντολής²³. Καθίσταται, λοιπόν, σαφές ότι η ευθύνη που αναλογεί στα πολιτικά κόμματα για τον πολιτικό λόγο τον οποίον αρθρώνουν είναι μεγαλύτερη από την ευθύνη ενός απλού σωματείου, καθώς βρίσκονται εγγύτερα προς την εξουσία και μπορούν πιο εύκολα να κάνουν τον λόγο τους πράξη.

Από παρόμοιες σκέψεις εκκινεί το επιχείρημα της ίδιας της μαχόμενης δημοκρατίας: Εάν ο διεκδικητής της εξουσίας –ένα πολιτικό κόμμα– εξαγγέλλει ότι με την εκλογή του θα ψηφίσει ρατσιστικούς νόμους, που κατάδηλα και πρόδηλα παραβιάζουν το Σύνταγμα, τι λόγο έχει η δημοκρατία να του δώσει την ευκαιρία να κάνει τον λόγο του πράξη; Το επιχείρημα είναι θεωρητικά απολύτως συνεπές. Ωστόσο, στην πρακτική εφαρμογή του θα μπορούσε να αποδειχθεί επικίνδυνο, να μετατραπεί δηλαδή σε μέσο δίωξης των πολιτικών αντιπάλων, εάν δεν υπάρξουν οι αναγκαίες διασφαλίσεις. Διότι, στη θεωρητική της καθαρότητα, η μαχόμενη δημοκρατία στρέφεται κατά των πολιτικών κομμάτων ακόμη και μόνο για τις ιδέες τους, όπως αυτές διατυπώνονται στο καταστατικό τους, εάν οι τελευταίες συνιστούν θεμελιακή αμφισβήτηση των αρχών της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Όμως, ο αποκλεισμός πολιτικών κομμάτων μόνο για ιδεολογικούς λόγους, χωρίς δηλαδή να έχει διαπιστωθεί η εκ μέρους τους συστηματική επιδίωξη των στόχων τους ή η αξιοποίηση παράνομων μέσων ή η τέλεση αξιόποινων πράξεων, ενέχει τον κίνδυνο εργαλειοποίησης και πολιτικού στραγγαλισμού του ιδεολογικού αντιπάλου.

Είναι χρήσιμο να μελετήσουμε το γερμανικό παράδειγμα, καθώς το γερμανικό Σύνταγμα ακολουθεί πιστά το μοντέλο της μαχόμενης δημοκρατίας, στο φως των εμπειριών της ανόδου του Χίτλερ στην εξουσία και του ναζιστικού καθεστώτος. Η παρ. 2 του άρθρου 21 του γερμανικού Συντάγματος προβλέπει ότι είναι αντίθετα προς το Σύνταγμα τα πολιτικά κόμματα, τα οποία κατά τους στόχους ή τη συμπεριφορά των μελών τους σκοπούν να υπονομεύσουν ή να καταργήσουν τη φιλελεύθερη δημοκρατία («*freiheitliche demokratische Grundordnung*») ή να θέσουν σε κίνδυνο την υπόσταση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας²⁴. Κατά το γράμμα της διάταξης, θα μπορούσαν να αρκούν μόνο οι στόχοι του κόμματος ή μόνο η συμπεριφορά των μελών του για να τεθεί αυτό εκτός νόμου. Ωστόσο, η ερμηνεία της διατάξεως εκ μέρους του

²² Φ. Σπυρόπουλος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 295 επ.

²³ Είχε υποστηριχτεί τότε η άποψη ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας έχει την ευχέρεια να μην αναθέσει τη δεύτερη ή την τρίτη διερευνητική εντολή σε αρχηγούς κομμάτων, για τα οποία δεν υφίσταται αμφιβολία ότι αποκλείεται να συμπράξουν με άλλα κόμματα. Βλ. Ξ. Κοντιάδη, «Άρθρο 37», σε: Σπ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2023, σελ. 11, διαθέσιμο στο [link](#).

²⁴ Άρθρο 21 παρ. 2 γερμΣυντ «*Parteien, die nach ihren Zielen oder nach dem Verhalten ihrer Anhänger darauf ausgehen, die freiheitliche demokratische Grundordnung zu beeinträchtigen oder zu beseitigen oder den Bestand der Bundesrepublik Deutschland zu gefährden, sind verfassungswidrig*». Την αρμοδιότητα για τη θέση των κομμάτων εκτός νόμου έχει το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο ενώ –επιπλέον– η παρ. 1 του άρθ. 21 Σ. προβλέπει ότι η εσωτερική οργάνωση των κομμάτων πρέπει να ακολουθεί δημοκρατικές αρχές.

Συνταγματικού Δικαστηρίου γίνεται ολοένα και πιο στενή κατά τρόπον ώστε το Συνταγματικό Δικαστήριο αποφεύγει να απαγορεύσει ένα κόμμα, εάν δεν διαγιγνώσκεται συγκεκριμένος και απτός κίνδυνος. Εντέλει, δηλαδή, η απαγόρευση κόμματος ενεργοποιείται πλέον ως έσχατο μέσο άμυνας της δημοκρατίας.

Έτσι, το Συνταγματικό Δικαστήριο έχει απαγορεύσει μέχρι σήμερα μόνον δύο πολιτικά κόμματα, αν και επί του παρόντος διεξάγεται έντονη συζήτηση στη Γερμανία για το κατά πόσον θα έπρεπε να επιδιωχθεί η απαγόρευση του κόμματος Εναλλακτική για τη Γερμανία (Alternative für Deutschland), το οποίο μάλιστα συγκεντρώνει σημαντικά εκλογικά ποσοστά²⁵.

Στο παρελθόν, το 1952 το Συνταγματικό Δικαστήριο απαγόρευσε το SRP (Sozialistische Reichspartei), επειδή ήταν η αναβίωση και η συνέχιση του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος, αφαιρώντας μάλιστα τις σχετικές βουλευτικές έδρες από τους βουλευτές²⁶. Επίσης, απαγόρευσε το KPD (Kommunistische Partei Deutschlands) το 1956, την εποχή δηλαδή που η Γερμανία ήταν μοιρασμένη στα δύο²⁷. Πιο πρόσφατα, το Συνταγματικό Δικαστήριο ασχολήθηκε δύο φορές με το ενδεχόμενο απαγόρευσης του NPD (Nationaldemokratische Partei Deutschlands). Την πρώτη φορά, το 2003, το Συνταγματικό Δικαστήριο κατήργησε τη διαδικασία ενώπιόν του για τον λόγο ότι μυστικοί πράκτορες της γερμανικής υπηρεσίας προστασίας του Συντάγματος συνέλεξαν στοιχεία και μετά την έναρξη της διαδικασίας ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου, πράγμα το οποίο θεωρήθηκε σοβαρό ελάττωμα από τη σκοπιά του κράτους δικαίου²⁸. Τη δεύτερη φορά, το 2017, το Συνταγματικό Δικαστήριο απέρριψε το αίτημα της απαγόρευσης του NPD μέσα από μια μάλλον παράδοξη απόφαση. Ενώ δηλαδή διαπίστωσε αφενός ότι, με βάση τη συμπεριφορά των μελών του κόμματος και με βάση τις διακηρύξεις του κόμματος, το κόμμα αυτό έχει ως σκοπό την κατάλυση της φιλελεύθερης δημοκρατίας, αφετέρου ότι τα μέλη του κόμματος συστηματικά επεδίωκαν αυτούς τους στόχους, παρά ταύτα, δεν απαγόρευσε το NPD, με το επιχείρημα ότι, με βάση την απήχηση και τα εκλογικά του ποσοστά, ήταν εντελώς αδύνατον να επιτύχει τους αντισυνταγματικούς του στόχους²⁹. Παραμένει, βέβαια, αναπάντητο το ερώτημα κατά πόσον η προστασία της δημοκρατίας παραμένει αποτελεσματική, εάν αναμένει κανείς να ενδυναμωθούν περαιτέρω οι εχθρικές δυνάμεις, προτού αντιδράσει. Ωστόσο, είναι σαφές ότι η νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου απαιτεί πλέον τη διαπίστωση συγκεκριμένου και απτού κινδύνου, προτού απαγορεύσει ένα κόμμα, και δεν αρκείται στις ιδεολογικές διακηρύξεις, ούτε στη συστηματική, πλην περιορισμένης απήχησης, επιδίωξή τους.

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η νομολογία του ΕΔΑΔ, το οποίο κρίνει επί των σχετικών υποθέσεων βάσει του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ περί της ελευθερίας της ενώσεως³⁰. Έτσι, κατά το

²⁵ Der Spiegel, *AfD verbieten? Wie sich die Demokratie gegen Verfassungsfeinde wehren kann*, 11.11.2023.

²⁶ BVerfGE, 1 BvB 1/51, απόφαση της 23^{ης} Οκτωβρίου 1952.

²⁷ BVerfGE, 1 BvB 2/51, απόφαση της 17^{ης} Αυγούστου 1956.

²⁸ BVerfGE, 2 BvB 1/01, απόφαση της 18^{ης} Μαρτίου 2003.

²⁹ BVerfGE, 2 BvB 1/13, απόφαση της 17^{ης} Ιανουαρίου 2017.

³⁰ Αν. Πούλου, «Άρθρο 11», σε: Ι. Σαρμάς/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος, *ΕΣΔΑ*, ό.π., σελ. 640 επ., ιδίως 659 επ. καθώς και Η. Καστανάς, «Άρθρο 11», στο Λ.-Α. Σισιλιάνος (επιμ.), *ΕΣΔΑ. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2017, σελ. 518 επ., ιδίως 530 επ.

ΕΔΑΔ δεν αρκεί η ονομασία «κομμουνιστικό» για να διαλυθεί ένα κόμμα –παρά το ότι η ονομασία αυτή απαγορεύεται από τον τουρκικό νόμο³¹, ούτε η αναφορά σε «Κουρδικό λαό»³², ούτε ακόμη στο δικαίωμα συλλογικού αυτοκαθορισμού των εθνικών ή θρησκευτικών μειονοτήτων³³, καθώς, στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής κοινωνίας, θα πρέπει να εξασφαλίζεται ο διάλογος ακόμη και για πολιτικά προγράμματα, τα οποία επανεξετάζουν την ίδια την οργάνωση του κράτους, εφόσον τα προγράμματα αυτά παραμένουν προσηλωμένα στις δημοκρατικές αρχές³⁴. Αντίθετα, το ΕΔΑΔ δέχτηκε ως θεμιτό περιορισμό της ελευθερίας της ενώσεως τη διάλυση του Κόμματος της Ευημερίας στην Τουρκία για τον λόγο ότι η επιβολή της Σαρίας, στην οποία μακροπρόθεσμα απέβλεπε το κόμμα αυτό, χωρίς να αποκλείει την προσφυγή στη βία, ήταν αντίθετη προς τη δημοκρατική κοινωνία, ενώ υφίστατο απτός και άμεσος κίνδυνος ευδοκίμησης των σχετικών σκοπών³⁵. Ακόμη, το ΕΔΑΔ δέχτηκε ως σύμφωνη με την ΕΣΔΑ τη διάλυση του σωματείου Hungarian Guard Association, το οποίο είχε ιδρυθεί από το πολιτικό κόμμα Κίνημα για μια Καλύτερη Ουγγαρία. Το σωματείο αυτό υποστήριζε ρατσιστικές απόψεις, θύμιζε την ουγγρικό ναζιστικό κόμμα Arrow Cross και διοργάνωνε συλλαλητήρια και εκδηλώσεις με παραστρατιωτικά τάγματα σε χωριά Ρομά, απειλώντας τις ελευθερίες των πολιτών³⁶.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι τόσο το γερμανικό παράδειγμα της κατεξοχόν μαχόμενης δημοκρατίας με ειδικούς θεσμούς για την προστασία του πολιτεύματος, όσο και το παράδειγμα της ΕΣΔΑ, η οποία αρκείται στους γενικούς περιορισμούς του δικαιώματος της ενώσεως σε μια δημοκρατική κοινωνία, χωρίς να διαλαμβάνει ειδικότερα περί πολιτικών κομμάτων, συγκλίνουν³⁷ στο ότι στο πλαίσιο της σύγχρονης τουλάχιστον αντίληψης περί δημοκρατίας οι άμυνες του πολιτεύματος δεν ενεργοποιούνται παρά εάν α) κατά περιεχόμενο οι σκοποί ενός κόμματος είναι αντίθετοι προς τις αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατίας, όπως είναι η Σαρία ή ο ρατσισμός, β) τα μέλη του τους επιδιώκουν συστηματικά, με βίαια μέσα, αλλά και γ) με κάποιες προοπτικές επιτυχίας και ευόδωσης των στόχων τους.

Αν πλέον η μαχόμενη δημοκρατία τηρεί κάποια στάση αναμονής απέναντι στους εχθρούς της, από την άλλη μεριά θα πρέπει να επισημάνουμε ότι και η ανεκτική δημοκρατία δεν είναι παντελώς ανυπεράσπιστα ούτε παραδίδεται αμαχητί. Το ελληνικό Σύνταγμα αποτελεί ένα παράδειγμα

³¹ ΕΔΑΔ, *United Communist Party of Turkey a.o. κατά Τουρκίας*, απόφαση της 30^{ης} Ιανουαρίου 1998. Στην ίδια κατεύθυνση *Partidul Comunistilor (Nepoceristi) και Ungureanu κατά Ρουμανίας*, αρ. προσφ. 46626/99, απόφαση της 3^{ης} Φεβρουαρίου 2005· *Tsonev κατά Βουλγαρίας*, αρ. προσφ. 45963/99, απόφαση της 13^{ης} Απριλίου 2006.

³² ΕΔΑΔ, *Socialist Party a.o. κατά Τουρκίας*, απόφαση της 25^{ης} Μαΐου 1998.

³³ ΕΔΑΔ, *Freedom and Democracy Party (ÖZDEP) κατά Τουρκίας*, απόφαση της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1999.

³⁴ Ενδεικτικά, ΕΔΑΔ, *Yazar, Karatas, Aksoy and the People's Labour Party (HEP) κατά Τουρκίας*, απόφαση της 2ας Απριλίου 2002. Ακόμη *HADEP and Demir κατά Τουρκίας*, απόφαση της 14^{ης} Δεκεμβρίου 2010.

³⁵ ΕΔΑΔ, *Refah Partisi (The Welfare Party) a.o. κατά Τουρκίας*, απόφαση της 13^{ης} Φεβρουαρίου 2003.

³⁶ ΕΔΑΔ, *Vona κατά Ουγγαρίας*, απόφαση της 9^{ης} Ιουλίου 2013.

³⁷ Αυτό διαπιστώνουν και οι Klafki, «Artikel 21», σε: von Münch/Kunig (επιμ.), *Grundgesetz – Kommentar*, 2021, σελ. 1540 επ., 1587· και Ipsen/Koch, «Artikel 21», σε: Sachs (επιμ.), *Grundgesetz - Kommentar*, 2021, σελ. 796 επ., 827.

ανεκτικής δημοκρατίας, καθώς όχι μόνο δεν προβλέπει τον θεσμό της απαγόρευσης κόμματος, τον οποίον άλλωστε κατηγορηματικά είχε απορρίψει ο συντακτικός νομοθέτης του 1975³⁸, αλλά επειδή με το ειδικό άρθρο 29 Σ. περί των πολιτικών κομμάτων –αντί του άρθρου 12 Σ.– ο συντακτικός νομοθέτης θέλησε να μην εφαρμόζονται επί των πολιτικών κομμάτων οι γενικοί περιορισμοί που ισχύουν για την ελευθερία της ενώσεως³⁹, ενώ απέφυγε τη διατύπωση επιφύλαξης νόμου στο άρθρο 29 Σ., ακριβώς για να αποφευχθεί οποιαδήποτε επέμβαση στην ελεύθερη λειτουργία τους⁴⁰. Στο πλαίσιο αυτό η ίδρυση των κομμάτων, όπως προσδιορίζεται από τον ν. 3023/2002, είναι μια εξαιρετικά απλή διαδικασία, που προϋποθέτει μόνη την υποβολή της ιδρυτικής δήλωσης, της δήλωσης περί εξυπηρέτησης του δημοκρατικού πολιτεύματος και του καταστατικού του κόμματος –με την υπογραφή 200 πολιτών– στην Εισαγγελία του Αρείου Πάγου, μετά την οποία –και χωρίς τη μεσολάβηση κάποιας κρατικής πράξης, έστω διαπιστωτικής– το πολιτικό κόμμα αποκτά τη *suī generis* νομική του προσωπικότητα για την επιτέλεση των σκοπών του⁴¹. Τα παραπάνω σε συνδυασμό με το δικαστικώς ανέλεγκτο των εσωτερικών των κομμάτων⁴² συνθέτουν ένα πλαίσιο ευρέων περιθωρίων άσκησης της ελευθερίας ίδρυσης και λειτουργίας πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα.

Ωστόσο, ακόμη κι έτσι, στην περίπτωση που διαπιστώνεται δικαστικώς η τέλεση εγκληματικών πράξεων βίας από τα μέλη του κόμματος, κατά τρόπον ώστε το πολιτικό κόμμα να λειτουργεί ως μανδύας εγκληματικής οργάνωσης⁴³, τότε και η ανεκτική δημοκρατία διαθέτει μηχανισμούς άμυνας. Διότι, ανεκτική δημοκρατία σημαίνει αποχή από πόλεμο ιδεολογικό, από πόλεμο προληπτικό, δεν σημαίνει απουσία οποιασδήποτε νομικής παρέμβασης, ακόμη και εκεί όπου

³⁸ Γ. Δρόσος, *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα*, ΕΠΟΛΙΤΕΙΑ 2023, σελ. 220, διαθέσιμο στο [link](#). Γ. Καραβοκύρης, «Άρθρο 29», σε: Σπ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα*, ό.π., σελ. 5-7· Σπ. Βλαχόπουλος, *Πολιτικά κόμματα και εκλογές. Απαγορεύσεις και δημοκρατία*, ΔτΑ 96/2023, σελ. 331 επ. Από την άλλη μεριά, βλ. Χ. Ανθόπουλο, «Άρθρο 29», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης (επιμ.), *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2017, σελ. 773 επ., ιδίως 777-779, ο οποίος υποστηρίζει ότι η πολιτική *ratio* αυτής της ιστορικής ερμηνείας του άρθρου 29 παρ. 1 Σ. έχει εξαντληθεί. Το ίδιο δέχτηκε και η ΑΠ 8/2003.

³⁹ Β. Χρήστου, «Άρθρο 12», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης (επιμ.), *Σύνταγμα*, ό.π., σελ. 268 επ.

⁴⁰ Πρβλ. ΣτΕ (Δ) 2145/1979, ΤοΣ 1979, σελ. 603 επ.· ΑΠ (Α1) 590/2009. Ωστόσο, βλ. και Ανθόπουλο «Άρθρο 29», ό.π., σελ. 787-788, ο οποίος υποστηρίζει ότι, βάσει της δημοκρατικής ρήτρας του άρθρου 29 παρ. 1 Σ., ο κοινός νομοθέτης θα μπορούσε να προβλέψει το ελάχιστο συνταγματικώς αναγκαίο περιεχόμενο των καταστατικών των κομμάτων, με σκοπό τη διασφάλιση του δημοκρατικού χαρακτήρα της εσωτερικής τους οργάνωσης. Για το ζήτημα της ενδοκομματικής δημοκρατίας, βλ. ακόμη Π. Φουντεδάκη, *Ενδοκομματική δημοκρατία και Σύνταγμα*, 1987· Δ. Τσάτσο, *Εσωκομματική δημοκρατία. Οι περιπέτειές της σε ένα περιβάλλον ιδιωτικοποιημένης πολιτικής*, 2008· Ξ. Κοντιάδη, *Ελλειμματική Δημοκρατία*, 2009, σελ. 127-159 («Εκδημοκρατισμός των κομμάτων και προκριματικές εκλογές»).

⁴¹ Άρθρο 29 παρ. 6 του ν. 3023/2002.

⁴² Θ. Ξηρός, *Ζητήματα δικαίου των πολιτικών κομμάτων*, 2015, σελ. 136 επ.

⁴³ Γ. Δρόσος, *Χρυσή Αυγή, ποινικός νόμος και Σύνταγμα. Οι συνταγματικές περιπέτειες μιας ποινικής υπόθεσης*, ΘΠΔΔ 12/2020, σελ. 1062 επ.

πληρούνται οι προϋποθέσεις συγκεκριμένης βλάβης, εκεί δηλαδή όπου η ιδεολογία της βίας, διαπιστωμένα, συστηματικά και οργανωμένα, μετουσιώνεται σε εγκληματικές ενέργειες. Στην ανεκτική δημοκρατία τα μέτρα προϋποθέτουν υποχρεωτικά την ποινική καταδίκη συγκεκριμένων προσώπων για σοβαρές και ενορχηστρωμένες βίαιες εγκληματικές πράξεις, είναι δηλαδή περισσότερο προσανατολισμένα στην ατομική ευθύνη. Όταν λοιπόν προξενείται συγκεκριμένη βλάβη στις ελευθερίες, η ανεκτική δημοκρατία προφανώς και αντιδρά, χωρίς να θεωρείται πως θυσιάζει την πίστη της στην ελευθερία της έκφρασης.

Η θέσπιση κωλυμάτων ανακήρυξης συνδυασμών, στους οποίους θα συμμετείχαν καταδικασμένα μέλη της Χρυσής Αυγής, κατά τις περασμένες εκλογές του Μαΐου 2023⁴⁴ έθεσε το ζήτημα εάν η μεταρρύθμιση αυτή του εκλογικού νόμου οδηγεί, σε κάποιο βαθμό, σε μία, στο πλαίσιο εξελικτικής ερμηνείας του Συντάγματος, μετακίνησή του προς το πρότυπο της μαχόμενης δημοκρατίας⁴⁵. Στον βαθμό που η βάση για τα κωλύματα ανακήρυξης των συνδυασμών είναι η δικαστικά διαπιστωμένη τέλεση σοβαρών εγκλημάτων βίας με συστηματικό και οργανωμένο τρόπο, δηλαδή με τα χαρακτηριστικά της εγκληματικής οργάνωσης, δεν νομίζω ότι βρισκόμαστε ακόμη στο πεδίο της μαχόμενης δημοκρατίας. Στο πλαίσιο αυτό, η απόφαση του Αρείου Πάγου 8/2023 κατά την ανακήρυξη των συνδυασμών των περασμένων εκλογών, ως *obiter dictum*, προέβη σε κάποιες σκέψεις που υπερακόντισαν και τον σκοπό της σχετικής ρύθμισης της εκλογικής νομοθεσίας, καθώς και το γράμμα και το πνεύμα του Συντάγματος. Τούτο διότι η απόφαση κάνει λόγο για μαχόμενη δημοκρατία⁴⁶, ενώ το Σύνταγμά μας προφανέστατα δεν ακολουθεί το αρχετυπικό γερμανικό παράδειγμα. Από την άλλη, η ΑΠ 8/2023, και πάλι ως *obiter dictum*, υιοθετεί μια κατανόηση της μαχόμενης δημοκρατίας, ως υποχρέωσης προληπτικής προστασίας της δημοκρατίας, πριν δηλαδή την εκδήλωση της δράσης κατά του πολιτεύματος⁴⁷, η οποία είναι πλέον ξεπερασμένη και στην ίδια τη Γερμανία. Κοντολογίς, όπως ανέφερα και στην εισαγωγή, η αλήθεια βρίσκεται κάπου στη μέση: Ούτε η μαχόμενη δημοκρατία απαγορεύει κόμματα, εάν δεν τεκμηριωθεί συγκεκριμένος κίνδυνος –λόγω της ωριμότητάς της και υπό την ενοποιητική επίδραση της νομολογίας του ΕΔΑΔ–, ούτε η ανεκτική δημοκρατία υποχρεούται να παραμένει άπραγη απέναντι στο φαινόμενο διαπιστωμένων εγκληματικών οργανώσεων.

⁴⁴ Πιο πάνω, υπ. 18.

⁴⁵ Βλ. Γ. Καραβοκύρη, *Η μετάβαση από την «ανεκτική» στη «μαχόμενη» δημοκρατία*, ΔτΑ 96/2023· και Ξ. Κοντιάδη, *Αποκλεισμός της συμμετοχής κομμάτων στις εκλογές. Συνταγματικά και πολιτικά διλήμματα*, ΔτΑ 96/2023.

⁴⁶ ΑΠ 8/2023, σελ. 14 της απόφασης, διαθέσιμη στο [link](#).

⁴⁷ *Ibidem*, σελ. 13, όπου αναφέρεται ότι «η αυτοπροστασία αυτή δεν επιβάλλεται συνταγματικώς να έχει τη μορφή της εκ των υστέρων ποινικής καταστολής τέτοιων συμπεριφορών των κομμάτων, αλλά επιβάλλεται και μία προληπτική προστασία πριν δηλαδή την εκδήλωση αυτής της δράσης».

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην άμυνα κατά των εχθρών της δημοκρατίας, όπως μπορεί να είναι ένα πολιτικό κόμμα, ή κατά των συνειδητών ή ανεπίγνωστων υπονομευτών της, όπως είναι πολιτικά πρόσωπα που από διάφορες θέσεις εξαπολύουν μια ιδεολογία διακρίσεων και διαχωρισμού, τον πρώτο λόγο έχει η ίδια η δημοκρατική διαδικασία. Το Σύνταγμα καλλιεργεί τις προϋποθέσεις δίκαιης συμμετοχής στην πολιτική ζωή, αλλά δεν μπορεί να την εξασφαλίσει εάν οι πολίτες αδιαφορούν. Ποτέ, όμως, η πολιτική διαδικασία δεν είναι παντελώς ανεξάρτητη ούτε παντελώς αβοήθητη από το δίκαιο. Προφανώς, τα όποια μέτρα δεν επαρκούν για την αντιμετώπιση της ρατσιστικής ιδεολογίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι η δημοκρατία πρέπει να παραμένει παντελώς άπραγη μπροστά σε συγκεκριμένες βλάβες. Άλλωστε, ούτε η ποινικοποίηση της ληστείας επιλύει το πρόβλημα της ληστείας. Είναι, όμως, ένα μέτρο εξασφαλιστικό των ατομικών ελευθεριών μέχρι την κοινωνική ή πολιτική επίλυση του ευρύτερου προβλήματος. □